

## СИСТЕМА ВІДНОСИН ДВОРЯНИНА І КРІПАКА КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

ГУБИЦЬКИЙ Л., к. іст. н., доцент кафедри філософських  
та соціальних наук КНТЕУ

МЕЛЬНИК Г., к. іст. н., доцент Відкритого міжнародного  
університету розвитку людини "Україна" (м. Київ)

**В**плив державних і соціальних структур на формування системи поведінки малих груп і суспільних прошарків асоціюється із регулятивними чинниками, притаманними високоорганізованим народам. Актуальність цієї теми зумовлена сучасними пошуками пріоритетів у побудові якісно нових стосунків, які мають стати основою громадянського суспільства.

---

© Губицький Л., Мельник Г., 2010

Питанням економічних, правових, соціальних вимірів станового суспільства Російської імперії в першій половині XIX ст. присвячена література як дореволюційних, так і радянських, і сучасних українських, російських, європейських істориків та економістів. Соціальне призначення дворян і вагомий внесок привілейованого стану в розвиток Російської держави розглянуті в працях А. Андрієвського [1], А. Єлішева [2], А. Кореліна [3], Є. Лаврентєвої [4; 5], Ю. Лотмана [6] та ін. Закономірності аграрної еволюції Російської імперії XIX ст. визначено в дослідженнях М. Огановського [7], П. Ляценка [8], Є. Карнаухової [9] та ін. Дворянське та селянське землеволодіння стало предметом дослідження І. Рудченка [10], Л. Мінарик [11], А. Анфімова [12], І. Ковальченка [13; 14], Б. Миронова [15], І. Гуржія [16], Д. Бовуа [17], Н. Темірової [18], І. Кривошеї [19; 20], О. Крижановської [21], Є. Чернецького, С. Лисенка та ін.

Дозволяє проаналізувати систему заходів царської влади щодо організації й облаштування умов для побуту та самоорганізації шляхетського стану й кріпацького загалу фактичний матеріал, представлений у фондах Центрального державного історичного архіву в м. Києві (далі – ЦДІАУ в м. Києві), Державного архіву Київської області. Матеріали, в яких відображена ця проблематика, зберігаються у фондах Київської духовної консисторії [22], Києво-Печерської Лаври [23], Канцелярії Київського воєнного, Подільського і Волинського генерал-губернатора [24], Київського Головного суду [25], Канцелярії Київського воєнного губернатора [26] та ін.

Забезпечення комунікативної, військової, геополітичної, економічної складових державних інтересів Російської імперії було метою правлячої царської династії Романових (у тому числі й у період першої половини XIX ст.) та її вірних "служилих людей" – дворян, які дійсно зуміли стати ефективним важелем державного механізму. Активна, чи точніше, агресивна політика Російської імперії протягом першої половини XIX ст. засвідчувала дієвість, прагматичність урядової політики щодо дворян, які в обмін на економічні та правові привілеї забезпечували в державі організацію роботи державних і місцевих самоврядних структур, бюрократичного апарату, сільськогосподарського та промислового виробництва, фіскальних надходжень, боєздатність армії.

Якщо розглядати державну систему, створену Петром I, як основу, на якій відбувався подальший розвиток російської державності, то, дійсно, абсолютизм мав прогресивний характер. Але це за умови, якщо буде знехтувано правами на суверенітет держав, народів і, найважливіше, правом громадян (підданих) самодержавства на добробут, життя, невтручання в особисте життя. Російський історик В. Ключевський дотримувався думки, що "державна пухла (розквітала), а народ хирів" [27, с. 11]. Особливістю економічного розвитку Росії в XVI – початку XX ст. було те, що кожна спроба реформування та модер-

нізації в кінці кінців призводила до відтворення відсталості. А це спричинено саме нехтуванням інтересами підданих (і народів завойованих, і народу (селянства) власного).

Саме першорядність держави (самодержавства) та другорядність розвитку соціальних контактів та примирення в суспільстві стали найважливішими проявами кризової ситуації першої половини XIX ст., які призвели до поразки на міжнародній арені, зокрема, у Кримській війні 1853–1856 рр. На думку А. Єлішева, російське дворянство, навіть у час найбільшого розвитку своєї могутності, не володарювало над народом, а лише допомагало верховній владі правити ним, за повноваженнями і від імені цієї влади, прислуговуючи їй та від неї залежачи; воно ніколи не представляло собою державу в державі, за подобою, наприклад, французького; воно втратило свої політичні права за повелінням верховної влади, за яким і наділялося ними, згідно з потребами країни [2, с. 72]. Відповідно до споконвічного державного ладу російська верховна влада не могла передавати, та й ніколи не передавала, своїх прав кому-небудь: царі й государі лише уповноважували дворянство на управління як своїх слуг. Російський вчений М. Яблочков стверджував, що у свідомості народу, крім права царя, не існувало жодного іншого права: права боярства чи інших станів не існувало [28, с. 188]

На думку І. Лисяк-Рудницького, в цілому увагу соціального історика традиційних еліт привертає насамперед статус, багатство та влада, особливий стиль життя, освіта, культура еліти [29, с. 145–172]. А. Корелін пропонує інше визначення: "Не той дворянин, що носить це слово як назву, а той по сутності дворянин, в душі дворянин, тобто найблагородніша і найосвіченіша людина" [3, с. 22, 294, 300]. Юридичний, соціальний і політичний статут стану вперше в найповнішому вигляді був кодифікований Катерининською "Жалуваною грамотою дворянству" (1785 р.). Залежно від походження і ступеня заслуг все дворянство поділялось на спадкове та особисте. У 1858 р. спадкових дворян у Волинській губернії нараховувалося 52563 осіб, у Подільській – 21816, Київській – 12230. У 1858 р. особистих дворян і класних чиновників налічувалося у Волинській губернії 19578 осіб, у Подільській – 5565, у Київській – 44125. Підрахунки В. Кабузана та С. Троїцького підтверджують дані А. Кореліна та засвідчують невпинне скорочення кількості привілейованого стану: "Зміни в чисельності та розміщенні дворян Київської губернії в 1782–1858 рр.: 45300 (чоловіча статъ (у межах початку XIX ст.), V ревізія, 1795 р.), 32044 (чоловіча статъ (у межах початку XIX ст.), VIII ревізія, 1834 р.), 29161 (чоловіча статъ (у межах початку XIX ст.), IX ревізія, 1850 р.), 28058 (чоловіча статъ (у межах початку XIX ст.), 1858 р.)" [30, с. 162–164]. Це було спричинено царською політикою, спрямованою на декласацію польської шляхти.

Хоча після приєднання у 1793 р. Правобережної України до Російської імперії уряд підтвердив права земельної власності колишньої

шляхти Речі Посполитої. У маніфесті генерал-аншефа Кречетнікова, оголошеному за волею імператриці 27 березня 1793 р., зазначено: "Всемиловнейшая Государыня изволит Ея Величества новых подданных, а мне любезных теперь сограждан – подтверждать при совершенной и ничем неограниченной свободе в публичном отправлении их веры и при законном каждом владении и имуществе" [10, с. 13]. Упродовж першої половини ХІХ ст. спостерігалось домінування земельної власності польської шляхти у Київській губернії. У 1863 р. на 280 російських поміщиків Київської губернії припадало 403052 десятини землі (або 23 % всієї поміщицької землі), а на 1055 польських поміщиків 1732163 десятини землі (або 77 % всієї поміщицької землі). Важливо те, що поміщиків Київської губернії українського походження у цих списках відносили як до росіян, так і до поляків. Наприклад, поміщики Конопаченки, Марченки, Ляшенки, Мірошниченки, Забіли, Нечаї, Виговські, Заремби, Мандрики, Бутовичі, Іскри, Матроси, Абази, Чубинські, Мазаракі [24], Немиричі [26] та десятки і сотні інших українських родин.

За кількістю кріпаків, що до 1861 р. вважалося основним показником багатства (заможності), помісне дворянство Європейської Росії напередодні реформи поділялось на такі групи: дрібнопомісні власники, які мали не більше 20 душ чоловічої статі, становили 41.6 % усіх поміщиків (їм належало лише 3.2 % кріпаків, тобто в середньому менше 8 душ кожному); середньопомісні дворяни (21–100 душ), склали трохи більше 35 %, володіли близько 16 % поміщицьких селян; крупні та найкрупніші власники (більше 100 душ) – частка яких у загальній масі поміщиків не перевищувала 23.3 % володіли понад 80 % усіх кріпаків, тобто в середньому по 366 душ на кожного. У першій третині ХІХ ст. у Київській губернії, як і в усій Правобережній Україні, спостерігалось переважання поміщицьких латифундій. Зокрема, 190 поміщиків володіли більше, ніж 1 тисячею душ кріпаків. Наприклад, Браницькі (Олександр, Владислав, Костянтин) – 83328 душ кріпаків, Потоцька Олександра – 10349, граф Ржищевський Габріель – 12488, княгиня Сангушко Марія – 33440, Графиня Шембек – 13828 та ін. А загальна кількість кріпаків у їх власності становила 568827 [32, с. 599]. Маєтки Браницьких, Потоцьких, Сангушків розміщувались у Київській губернії.

Як наголошує І. Кривошея, в Уманському повіті Київської губернії, який на той час був повною власністю графа Станіслава Потоцького, започатковано процес дроблення і поступового зникнення маєтків-монополій, який розтягнеться на десятки років. Потрібно виокремити дві особливості: зменшення магнатського землеволодіння відбувалося за рахунок продажу маєтків іншим особам через борги тощо; дроблення магнатів шляхом спадкування [20, с. 12].

Становище дворянства в першій половині ХІХ ст. ускладнилося внаслідок появи викликів їх привілеям. В умовах занепаду феодальних

і поширення капіталістичних відносин набували особливого значення практичність, знання економічної кон'юнктури, вміння прораховувати наслідки господарської діяльності – риси, притаманні найбільш просунутій в економічному плані частині поміщицтва. Майбутнє належало поміщикам саме такого складу мислення й характеру. У першій половині XIX ст. поміщиків із підприємницьким хистом було обмаль, але економічні передумови для зростання такої групи існували.

Суспільні вподобання поміщиків Київської губернії визначалися політичними реаліями та історичним минулим. Спосіб життя поміщиків характеризували такі риси, як аристократизм, освіченість, відчуття обов'язку. Національний патріотизм, як правило, поєднувався з прив'язаністю до землі. Тому й осілість поміщиків була характернішою для землевласників польського й українського походження, маєтки яких зосереджувалися на Правому й Лівобережжі.

Українська знать уже наприкінці XVIII ст. залежала від місцевих та імперських урядових посад. Хоча деякі шляхтичі володіли величезними багатствами, маєтки більшості були невеликими й ледве могли забезпечити життєві потреби. Економічні обставини змушували синів шляхетних родин робити кар'єру на урядовій службі. Лівобережна українська шляхта володіла переважно дрібними або середніми маєтками, особливо порівняно з латифундіями деяких магнатів Правобережної України. Київська академія та Чернігівська й Переяславська колегії надавали дрібній українській знаті кращі освітні можливості, ніж ті, які мали російські дворяни, і тому вона була краще підготовлена до роботи на чиновницьких посадах. Отже, ліквідація українських інституцій не означала для української шляхти втрати посад. Навпаки, катерининські реформи провінційного урядування надали українській дрібній знаті безпрецедентні кар'єрні можливості, насамперед на території колишньої Гетьманщини, а також у сусідніх провінціях (після поділів Польщі – в Київській), у війську і в самому Санкт-Петербурзі [1, с. 192–203; 33, с. 70–80].

Військова служба була долею як правило дрібно- та середньопомісного дворянства. Помісне дворянство не було постійним ядром офіцерського корпусу, адже в будь-який час поміщик міг піти у відставку і зайнятися господарством: "Служба була... для більшості дворян ніби завершенням домашнього чи шкільного виховання. Більшість поміщиків 40–60-х років XIX ст. були відставні офіцери і чиновники обер-офіцерських чинів. Дворяни служили, але лише у тому випадку, коли служба давала чи обіцяла більші вигоди, ніж маєток, чи коли маєток дробився між багатьма спадкоємцями" [3, с. 84]. Цивільна служба в першій половині XIX ст. не користувалася особливою повагою благородного стану. Як правило, цивільні посади багаті його члени займали лише прослуживши певний час в армії та досягнувши достатньо високих чинів. Самодержавство, бажаючи організувати ви-

щий стан завдяки "Грамоте о вольности дворянской" (1762 р.), "Учреждения о губерниях" (1775 р.), "Жалованной грамоте" (1785 р.), надало йому певне самоуправління. Всі члени дворянства, які проживали в тій чи іншій губернії чи повіті, складали окреме губернське чи повітове товариство (суспільство). Вищими органами товариств були губернські чи повітові дворянські збори, які скликалися раз на три роки. Губернські чи повітові маршалки (ватажки) дворянства, шляхетства були виконавчими органами товариства та вищою інстанцією між зборами.

Частина українських поміщиків зберігала пам'ять про своє історичне минуле та національну приналежність. Україна ними розумілася як славне минуле, але це уявлення не мало політичного підґрунтя й виходу на тодішню сучасність. Такі родини були глибоко віддані цареві. На думку З. Когути, колишня козацька старшина, визнавши Україну частиною імперії, прагнула, щоб імперський лад узгоджувався з місцевими правовими й адміністративними практиками. Майже для всіх українських традиціоналістів єдиною прийнятною стратегією була віддана служба цареві в надії, що він збереже останні залишки автономії або, навіть, відновить традиційні права [34, с. 73]. Водночас завжди наголошувалося, що вони належать не до великоросів, а до малоросів знатного походження. За першим загальноросійським переписом, проведеним у 1897 р., 68 % спадкових дворян у Полтавській губернії та 41 % у Чернігівській вважали рідною мовою українську, Волинська губ. – 26 %; Подільська губ. – 30 %; Херсонська губ. – 13 %; Харківська – 14 %; Таврійська губ. – 4 %; Катеринославська губ. – 18 %. Відповідно, можна стверджувати, що чверть спадкових дворян Київської губернії наприкінці XIX ст. визнали рідною мовою українську, що можна екстраполювати на першу половину XIX ст.

Еволюція способу життя поміщицтва на межі XIX–XX ст. відбувалася в напрямі зміни "старого" укладу з притаманними йому осілістю, прив'язаністю до землі й до селян, повагою до історичного минулого, вищою мобільністю, світськістю. Поміщицькому загалу були притаманні як благодійність, так і вади цієї соціальної групи. Наприклад, графиня О. Браницька, обергофмейстерша імператорського двору стала меценаткою Преображенського собору м. Білої Церкви (1833 р.), "по удостоєнню исповеди и св. Тайн причащения волею Божию умре" 16 серпня 1838 р. на 79 році життя. І поховано її було у новозбудованому за її кошти Преображенському храмі [22]. Дворянському (поміщицькому) товариству – "світу" з його візитами, подарунками, балами, прийомами, сніданками, обідами, вечерьями, танцями, прихильністю до жінок, розваг властивими були також прихованість ("потрібно приховувати свою вдачу і вміти не бути, а здаватися") поведінки, поєднувана із зловживаннями в їжі, питві, витратах, зневажливому ставленні до кріпаків [4, с. 234–256].

Вражаюча різниця між способом життя дворян-поміщиків і селян, зокрема кріпаків, породжувала ситуацію, характерними рисами якої були зростання селянського незадоволення та спротиву, що набував прихованих і відкритих форм конфліктів.

Річний прибуток одного поміщицького господарства в Україні в середньому становив близько 5 тис. руб. Це були значні суми, особливо у порівнянні з середнім річним прибутком на одну особу, який по Російській імперії становив близько 100 руб. Прибуток великих поміщиків значно перевищував середні показники [18, с. 25]. Оскільки у багатьох економіях реманент і робоча худоба взагалі були відсутні. Їхні власники здавали землю в оренду чи вдавалися до застосування селянських знарядь. Поширення цього явища значною мірою гальмувало розвиток продуктивних сил у сільському господарстві. Наявність поряд селянина із засобами виробництва, хай і примітивними, який потребував додаткової земельної площі, розбещувало поміщика, гальмувало розвиток його підприємливості. Селянське малоземелля було зворотним боком багатоземелля поміщиків.

На думку А. Анфімова, найбільшого розвитку кріпосницька експлуатація досягла не в районах найбільшого накопичення крупних володінь (Прибалтика, Білорусія, Південний Захід, у тому числі Київська губернія), а у внутрішніх губерніях, де латифундій нараховувалось відносно мало, землеволодіння були ближче до середніх розмірів. Справа, ймовірно, полягала в історичних, географічних та інших умовах усього аграрного устрою країни, що склався [12, с. 26].

Поміщики й селяни виступали двома необхідними елементами. Причому одне одного вони сприймали як даність. Є. Карнаухова наголошувала, що "всі роботи виконувались працею селянина: праця останнього розпадалася на необхідну, яка здійснювалася на селянській землі, та додаткову, яка виконувалася на поміщицькій землі... Все поміщицьке господарство в цілому було універсальним і мало метою задовольняти різнобічні потреби феодала. ...Головним об'єктом купівлі для феодалів були предмети розкоші. Земельний наділ селянина, який він отримував від поміщика, повинен був забезпечити для феодала відтворення робочої сили. ...Селянин харчувався продуктами власного виробництва, носив одяг із сукна, витканого з вирощених у своєму господарстві льону та коноплі, зимою носив кожух з оброблених овечих шкур тощо" [9, с. 7]. Кріпаки Київської губернії в першій половині XIX ст. надавали перевагу традиційним формам господарювання – хліборобству, городництву, скотарству – у поєднанні з кустарними домашніми промислами.

За підрахунками І. Рудченка, в Київській губернії на 1847 р. у колишніх поміщицьких селян було 1275484 десятини землі (за десятою народною ревізією в Київській губернії налічувалося 550821 ре-

візких душ). Натомість у 1880 р. в Київській губернії кількість викупленої поміщицькими селянами землі становила 1376234 десятини [10, с. 180]. Ці дані підтверджують зростання землеволодіння колишніх кріпаків Київської губернії, що можливе за умов наявності достатньої кількості коштів для викупу землі. Забезпеченість селян землею по губерніях була неоднаковою. Зокрема, у Волинській губернії припадало на душу 2.85 десятини, у Київській – 1.94 і в Подільській – 1.23 десятини [21, с. 11]. І це зважаючи на те, що внаслідок демографічних процесів і примусового скорочення поміщиками селянських наділів упродовж першої половини XIX ст. вони на Правобережжі зменшилися більше ніж наполовину [35, с. 302]. Для порівняння, за той же період із 1847 р. по 1880 р. кількість землі колишніх кріпаків Подільської губернії зменшилась із 1304831 до 1201058 десятин.

Ще яскравішою ця картина стає, якщо розглянути зміни у поміщицькому землеволодінні. За інвентарями 1847–1848 рр. у Київській губернії налічувалося 2210 поміщицьких маєтків, які володіли 3488041 десятин, за виключенням наданої кріпакам землі – 2212557 десятин. У 1860 р. серед 1786 поміщиків було 357 росіян та 1429 поляків. Що цікаво, у 1860 р. (тобто ще в часи кріпосного права) загальна кількість поміщицьких земель скоротилася до 3127321 десятин землі, за виключенням землі, наданої кріпакам – 1851837 десятин землі.

Не намагаючись ідеалізувати поміщиків, все ж потрібно наголосити, що значна частина їх уболівала за майбутнє "своїх" селян. Поміщики зобов'язані були наглядати та не допускати старцювання серед кріпаків [24]. Власник маєтку в с. Рубежівка Київського повіту Київської губернії Рушиць в умовах неврожаїв наказав видавати кріпакам хліб у 1813–1816 рр. [31]

У дореформений період мало місце проникнення елементів капіталізму в сільське господарство. На думку Н. Єгізарової, це знаходило свій прояв у розвитку купецького підприємництва, в розкладі селянства та відході його на землеробські роботи [36, с. 22]. Основна маса поміщицьких селян Київської губернії в першій половині XIX ст. знаходила порозуміння зі своїми панами чи, принаймні, не зважувалася відкрито протестувати проти їхніх методів господарювання. Але певна частина кріпаків не мирилася з кріпосницькою дійсністю і шукала способів виходу на волю.

Селянська реформа 1861 р. з усіма її плюсами, як і реформи Петра I, визначила коло людей, які змушені були стати донорами перетворень у масштабах держави. Ними стали селяни, й у тому числі кріпаки. Звільнений підприємницький і виробничий потенціал народних мас мав забезпечувати за рахунок податків утримання регулярної армії та зростаючої "армії" бюрократії. Як наслідок, економічна політика, яка була необхідна для підтримання імперії, систематично надавала переваги дворянам і представникам капіталу, що були визначені "з'єднувальним матеріалом" держави.



Умови реформи визначили і характер розвитку поміщицького господарства в Росії. На думку А. Анфімова, головною обставиною, яка визначала його своєрідну роль у капіталістичному розвитку країни, було те, що це господарство було пов'язане з латифундіальним землеволодінням, яке було носієм і оплотом пережитків кріпосництва на селі [12, с. 365]. Таку позицію не поділяє сучасна українська дослідниця Н. Темірова: "Великі господарства мали чітко виражений підприємницький характер, тобто основне їх призначення полягало не в споживанні продуктів всередині господарства, а у відчуженні їх на ринок" [18, с. 25]. Великі поміщицькі господарства Правобережжя, зокрема Київської губернії, у першій половині XIX ст. мали більші та сприятливіші можливості для запровадження капіталістичних відносин на відміну від більшості дрібних поміщицьких і селянських господарств.

Таким чином, влада дворян-кріпосників як привілей, наданий самодержавством, виражена у правах на кріпаків, землю, майно створювала хитке співвідношення бідність-багатство, оскільки державне кредитування дворянського способу життя не лише підживало скарбницю, а й формувало мораль і звичаї панів, у яких кріпак виступав засобом. Ні держава, ні поміщики не бачили у кріпаку (селянах у цілому) мету – втілення моделі інноваційних відносин.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Андрієвський А.* Архивная справка о составе киевского "общества" в 1782–1797 годах А. Андрієвський // Киевская Старина. — 1894. — № 2. — С. 192–203.
2. *Елишев А. И.* Дворянское дело. — М. : Ун-тская тип., 1898. — 250 с.
3. *Корелин А. П.* Дворянство в пореформенной России 1861–1904 гг. / А. П. Корелин. — М. : Наука, 1979. — 304 с.
4. *Лаврентьева Е. В.* Повседневная жизнь дворянства пушкинской поры: Этикет / Е. В. Лаврентьева. — М. : Молодая гвардия, 2007. — 663 с.
5. *Лаврентьева Е. В.* Повседневная жизнь дворянства пушкинской поры: Приметы и суеверия / Е. В. Лаврентьева. — М. : Молодая гвардия, 2006. — 516 с.
6. *Лотман Ю. М.* Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века) / Лотман Ю. М. — СПб. : Искусство, 1997. — 399 с.
7. *Огановский Н.* Закономерности аграрной эволюции / Н. Огановский. — Саратов : Тип. Рабиновича, 1909. — Ч. 1. — 310 с.
8. *Лященко П. И.* Очерки аграрной эволюции в России / П. И. Лященко. — СПб., 1908. — Т. 1. — 447 с.
9. *Карнаухова Е. С.* Размещение сельского хозяйства России в период капитализма (1860–1914) / Е. С. Карнаухова. — М. : Изд-во Академии СССР, 1951. — 215 с.
10. *Рудченко И.* Записка о землевладении в Юго-Западном крае. Обзор законодательства и фактического положения / И. Рудченко. — К.: Тип. Штаба Киевского военного округа, 1882. — 180 с.
11. *Минарик Л. П.* Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX-начала XX вв. / Л. П. Минарик. — М. : Сов. Россия, 1971. — 143 с.

12. *Анфимов А. М.* Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX вв.) / А. М. Анфимов. — М. : Наука, 1969. — 393 с.
13. *Ковальченко И. Д.* Русское крепостное крестьянство в первой половине XIX века / И. Д. Ковальченко. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1967. — 400 с.
14. *Ковальченко И. Д.* Соотношение крестьянского и помещичьего хозяйства в земледельческом производстве капиталистической России / И. Ковальченко // Проблемы социально-экономической истории России. — М., 1971. — С. 171–194.
15. *Мионов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) : В 2 т. / Мионов Б. Н. — 3-е изд., испр., доп. — СПб. : "Дмитрий Буланин". — Т. 1. — 548 с.
16. *Гуржій І. О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. / І. О. Гуржій. — К. : Держ. вид-во політ. л-ри, 1954. — 451 с.
17. *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак, ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Д. Бовуа. — К. : ІНТЕЛ, 1996. — 325 с.
18. *Темірова Н.* Соціально-економічна еволюція поміщицтва України в 1861–1917 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Н. Темірова. — Донецьк, 2003. — 35 с.
19. *Кривошея І.* Демагнатаризация латифундий на Правобережной Украине (первая треть XIX ст.): Уманские имения Потоцких / И. Кривошея // Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережной Украине: 19 – начало 20 вв. / И. Кривошея. — Сарого-Москва, 2005. — № 8. — С. 8–29.
20. *Кривошея І.* Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX ст. (за матеріалами Київської губернії) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук / І. Кривошея. — К., 1997. — 17 с.
21. *Крижановська О.* Поміщицькі селяни Правобережної України у 30-50-х роках XIX ст. / Оксана Крижановська. — К., 2008. — 186 с.
22. ЦДІАУ в м. Києві, Ф. 127.
23. ЦДІАУ в м. Києві, Ф. 128.
24. ЦДІАУ в м. Києві, Ф. 442, Оп. 435, Спр. 52, 67, 93, 94; Оп. 40/1834, Спр. 155; Оп. 147, Спр. 714; Оп. 150, Спр. 719; Оп. 151, Спр. 1; Оп. 158/1847, Спр. 1010, 1021; Оп. 788, Спр. 198.
25. ЦДІАУ в м. Києві, Ф. 484.
26. ЦДІАУ в м. Києві, Ф. 533, Оп. 5, Спр. 1630.
27. *Хоскінг Дж.* Россия: народ и империя (1552–1917) / Дж. Хоскінг. — Смоленск : Русич, 2000. — С. 11.
28. *Яблочков М.* История дворянского сословия России / Михаил Яблочков. — СПб. : Тип. Котомина, 1876. — 679 с.
29. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе / Іван Лисяк-Рудницький. — К., 1994. — Т.1. — 238 с.
30. *Кабузан В.М.* Изменения в численности, удельном весе и размещении дворянства в России в 1782–1858 гг. / В. М. Кабузан // История СССР. — 1971. — № 4. — С. 153–169.
31. ЦДІАУ в м. Києві, Ф. 485, Оп. 1, Спр. 1551, 1630, 1997, 2062, 2083.
32. *Щербак Н. О.* Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття) / Н. О. Щербак. — К. : ПЦ "Ризографіка", 2005. — 616 с.

**ФОРУМ ІСТОРИЧНИХ НАУК**

---

33. *Смоленський І.* Бюрократична верхівка на Україні наприкінці XVIII і на початку XIX ст. / І. Смоленський // Україна. — 1930. — № 7/8. — С. 70–80.
34. *Когут З.* Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Зенон Когут. — К. : Критика, 2004. — 351 с.
35. *Історія селянства Української РСР* : у 2 т. — К., 1967. — Т. 1. — 394 с.
36. *Егiazарова Н. А.* Аграрний кризис конца XIX века в России / Н. А. Егiazарова. — М. : Изд-во Академии наук СССР, 1959. — 191 с.